

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.12.04>

ЗНАЧЕННЯ РЕГУЛЯТИВНОЇ ФУНКЦІЇ ГАЛУЗИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (НОРМАТИВНІ ПОЛОЖЕННЯ)

Сінькевич Олена Василівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ,
Україна)

У статті автор констатує, що регулятивна функція права є однією з найбільш популярних у функціональних дослідженнях, і цьому є багато пояснень. По-перше, право виступає регулятором суспільних відносин. По-друге, у демократичних країнах, до числа яких вже кілька десятиліть належить Україна, регулятивна функція домінує над парною для неї функцією – охоронною. Це є справедливим і для галузі конституційного права України. Варто зауважити, що про домінуючий характер саме регулятивної функції галузі конституційного права (а не охоронної галузевої функції) свідчить європейський вектор розвитку України, метою практичної реалізації якого є вступ країни до Європейського Союзу.

Мета статті – проаналізувати важливість застосування регулятивної функції галузі конституційного права для забезпечення процесів європейської інтеграції України.

У статті автор констатує, що, починаючи з ратифікації Угоди 1994 року про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, регулятивна функція галузі конституційного права України знаходиться під впливом державних зобов'язань щодо поступової гармонізації національного законодавства з положеннями законодавства Європейського Союзу. Нині цей вплив зумовлює Угода 2014 року про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами.

Багатогранність регулятивної функції галузі конституційного права та її вплив на галузь загалом та галузеві функції зокрема дала підстави сформулювати, що в економічній, політичній та інших функціях галузі конституційного права України можна виділити їхній регулятивний та охоронний вияв. Таким чином, яка б класифікація функцій галузі конституційного права не застосовувалася, кожна з виокремлених внаслідок її практичного використання функцій має як регулятивний, так і охоронний вияв. Перспектива подальших досліджень в обраному напрямі вбачається в подальшому удосконаленні та аргументації цієї тези.

Ключові слова: конституційне право, конституційне право як галузь права, конституціоналізм, функції конституційного права, галузеві функції, функції права, регулятивна функція.

**IMPORTANCE OF THE UKRAINIAN CONSTITUTIONAL LAW'S
REGULATIVE BRANCH FUNCTION FOR THE EUROPEAN INTEGRATION
(REGULATORY PROVISIONS)**

Sinkevych Olena Vasylivna,
Ph.D. (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Constitutional Law
(Taras Shevchenko National University
of Kyiv, Kyiv, Ukraine)

In the article, the author states that the regulatory function of law is one of the most popular in functional research, and there are many explanations for this. First, the law acts as a regulator of social relations. Second, in democracies, including Ukraine for several decades, the regulatory function dominates over the protective function. This is also true for the constitutional law of Ukraine. It should be noted that the dominant nature of the regulatory function of the constitutional law branch (rather than the protective sectoral function) is evidenced by the European vector of Ukraine's development, the practical implementation of which is the country's accession to the European Union.

The purpose of the article is to analyze the importance of applying the regulatory function of the constitutional law branch to ensure the processes of European integration of Ukraine.

In the article the author states that since the ratification of the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States in 1994, the regulatory function of the constitutional law of Ukraine is influenced by state obligations to gradually harmonize national legislation with European Union legislation. Currently, this impact is determined by the Association Agreement between the European Union and Ukraine 2014.

The versatility of the regulatory function of the constitutional law branch and its impact to this branch in general and to the branch's functions in particular gave grounds to formulate that in the economic, political and other functions of the constitutional law of Ukraine can be identified their regulatory and protective manifestation. Thus, whatever classification of the functions of the constitutional law branch is applied, each of the functions singled out as a result of its practical use has both a regulatory and a protective manifestation. The prospect of further research in the chosen direction is seen in the further improvement and argumentation of this thesis.

Key words: constitutional law, constitutional law as a branch of law, constitutionalism, functions of constitutional law, branch functions, functions of law.

Постановка проблеми. Регулятивна функція права є однією з найбільш популярних у функціональних дослідженнях, і цьому є багато пояснень. По-перше, право виступає регулятором суспільних відносин. По-друге, у демократичних країнах, до числа яких вже кілька десятиліть належить Україна, регулятивна функція домінує над парною для неї функцією – охоронною.

Це є справедливим і для галузі конституційного права України. Варто зауважити, що про домінуючий характер саме регулятивної функції галузі конституційного права (а не охоронної галузевої функції) свідчить європейський вектор розвитку України, метою практичної реалізації якого є вступ країни до Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській юридичній літературі поки що не досліджувалася роль регулятивної функції галузі конституційного права для належного забезпечення процесів європейської інтеграції. У зв'язку з цим можна

згадати лише публікації автора статті, присвячені функціональним розробкам у галузі конституційного права України [1; 2], а також роботи дослідників, які зверталися до окремих інститутів конституційного права (наприклад, залучення громадськості до прийняття важливих рішень з питань державного та місцевого значення [3; 4], місцевого самоврядування [5], захисту прав людини за допомогою потенціалу Конституційного Суду України як єдиного органу конституційного правосуддя [6]).

Метою статті є проаналізувати важливість застосування регулятивної функції галузі конституційного права для забезпечення процесів європейської інтеграції України.

Результати дослідження. Європейський вектор розвитку України був актуальним завжди. У контексті дослідження певного домінування регулятивної функції галузі конституційного права України над охоронною функцією слід згадати низку документів, на підставі яких відбувається європеїзація елементів галузі за допомогою саме регулятивної, а не охоронної функції.

Хронологічно першим документом була Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 року та Протокол до неї про Рамкову угоду між Україною та Європейським Співтовариством про загальні принципи участі України в програмах Співтовариства 2011 року, які вже втратили чинність.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 року була ратифікована Законом України від 10 листопада 1994 року. З числа положень, важливих для розуміння регулятивної функції галузі національного конституційного права в період чинності цієї Угоди, слід зазначити такі. У Преамбулі відразу встановлюється вектор співробітництва, який вказує на вплив тексту Угоди 1994 року на регулятивну функцію галузі національного конституційного права, а саме:

1) «беручи до уваги зобов'язання Співтовариства і його держав-членів та України зміцнювати політичні та економічні свободи, які є основою партнерства; <...>

2) будучи переконаними у надзвичайній важливості верховенства закону та поваги до прав людини, особливо прав меншин, створення багатопартійної системи з вільними і демократичними виборами та економічної лібералізації з метою створення ринкової економіки» [7].

Отже, починаючи з Преамбули до Угоди, значний акцент робиться на важливості демократичного державного режиму для розвитку економіки (а отже й підвищення рівня життя, соціальних стандартів) та тісного зв'язку між економікою та політикою, який виявляється, у тому числі, в тісному зв'язку між політичними та економічними правами та свободами особистості і вимагає їхнього постійного удосконалення.

Стаття 1 Угоди 1994 року встановлювала цілі партнерства. Виходячи з одної з них, слід ще раз наголосити на тісному зв'язку між ринковою економікою та демократичним державним режимом, який підкреслюється і в Угоді. Зокрема, проголошувалося, що «цією Угодою встановлюється партнерство між Співтовариством і його державами-членами з одного боку та Україною з іншого боку. Цілями такого партнерства є: <...> підтримка зусиль України по зміцненню демократії і розвитку її економіки та завершенню переходу до ринкової економіки» [7]. Незважаючи на те, що Угода 1994 року зараз не є чинною, навряд чи це положення за сутністю можна визнати не актуальним.

Окремі розділи Угоди 1994 року передбачали широке коло сфер суспільного життя, співробітництво в яких мало сприяти покращенню захисту прав і свобод людини, розвитку громадянського суспільства, подальшої демократизації організації та функ-

ціонування органів публічної влади. Наприклад, у ст. 24 йшлося про забезпечення належних і безпечних умов праці, у ст. 25 – про координацію соціального забезпечення, у ст. 27 – про міграційні аспекти реалізації особистих прав, у ст.ст. 30-36 – про різні елементи суб'єктивного права на свободу підприємницької діяльності.

Перед тим, як акцентувати увагу на окремих аспектах прав особистості та пов'язаних із їхнім гарантуванням зусиллях органів публічної влади й інститутів громадянського суспільства, на початку Розділу I «Основні принципи» Угоди 1994 року у ст. 2 було закріплено, що «повага до демократичних принципів і прав людини, як зазначено, зокрема, в Хельсінкському Заключному акті та Паризькій Хартії для нової Європи, так само як принципів ринкової економіки, включаючи ті з них, що були проголошені в документах Боннської Конференції НБСЄ, є основою внутрішньої та зовнішньої політики сторін і становлять істотний елемент партнерства та цієї угоди» [7].

Для розуміння змістовного наповнення та вектору регулятивної функції галузі національного конституційного права у період чинності Угоди 1994 року була важливою ст. 51, відповідно до положень якої: «1. Сторони визнають, що важливою умовою для зміцнення економічних зв'язків між Україною та Співтовариством є зближення існуючого і майбутнього законодавства України з законодавством Співтовариства. Україна вживе заходів для забезпечення того, щоб її законодавство поступово було приведене у відповідність до законодавства Співтовариства» [7]. У наступній частині ст. 51 було наведено пріоритетні сфери гармонізації законодавства (вони позначалися як «галузі»¹), а в ч. 3 йшлося про експертну підтримку та іншу технічну допомогу у цій сфері.

Отже, починаючи з 1994 року, регулятивна функція галузі конституційного права України знаходиться під впливом державних зобов'язань щодо поступової гармонізації національного законодавства з положеннями законодавства Європейського Союзу. Обов'язком, який поклала на себе держава, стало «формування цілісної концепції конституціоналізації правового порядку з урахуванням європейських стандартів і досвіду вдосконалення вітчизняного законодавства, оновлення Конституції України» [8, с. 7]. Так влучно про це зауважила Т.С. Подорожна.

Важливим для подальшої європеїзації регулятивної функції галузі конституційного права України стало прийняття Закону України від 18 березня 2004 року «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (далі – Закон). Цей Закон затверджував однойменну Загальнодержавну програму. Відповідно до тезаурусу аналізованої програми адаптацією законодавства визнавався «процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*» [9]; наводився перелік джерел *acquis communautaire*.

Враховуючи глобальність адаптації, Загальнодержавна програма передбачала поетапність її здійснення та конкретизувала напрями, у яких відбувався перший етап адаптації. Ці напрями здебільшого співпадали з положеннями, закріпленими в ч. 2 ст. 51 Угоди 1994 року (митна справа, законодавство про компанії, про банки тощо).

З точки зору регулятивної функції галузі конституційного права, слід звернути увагу на те, що, на відміну від Угоди 1994 року, Загальнодержавна програма адаптації

¹ Відповідно до ч. 2 ст. 51 Угоди 1994 року до цих галузей було запропоновано відносити «закон про митницю, закон про компанії, закон про банківську справу, бухгалтерський облік компаній і податки, інтелектуальну власність, охорону праці, фінансові послуги, правила конкуренції, державні закупки, охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин, навколишнє середовище, захист прав споживачів, непряме оподаткування, технічні правила і стандарти, закони та інструкції стосовно ядерної енергії, транспорт».

законодавства України до законодавства Європейського Союзу мала значно більшу питому вагу процесуальних положень, які сприяли її реалізації. Йдеться про конкретизацію ролі органів публічної влади в адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, яка була здійснена у Розділах VIII – XI Програми. Так, конкретні дії покладалися на Парламент – Верховну Раду України (наприклад, відстежувати актуальність Програми, за потребою вносити до неї зміни та доповнення), на Уряд – Кабінет Міністрів України (наприклад, щорічно звітувати про виконання Програми, координувати її виконання) тощо.

Додатком до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу став Перелік актів законодавства України та *acquis* Європейського Союзу у пріоритетних сферах адаптації. У ньому згадується низка нормативно-правових актів України, які потребують такої адаптації. Усі акти перераховуються з вказівкою лише на найменування, і тільки щодо Конституції України вказуються конкретні номери статей, які мають зазнати змін.

До числа інших джерел конституційного права України у переліку слід віднести (в порядку їхнього згадування в тексті Переліку):

- 1) Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року;
- 2) Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року;
- 3) Закон України «Про професійні спілки, їхні права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року;
- 4) Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року.

Наступною хронологічною відміткою поглиблення рівня європейської інтеграції України стала ратифікація Протоколу до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами про Рамкову угоду між Україною та Європейським Співтовариством про загальні принципи участі України в програмах Співтовариства 2011 року. Цей Протокол охоплював новий рівень інтеграції, але не містив конкретних положень, які б впливали на регулятивну функцію галузі національного конституційного права.

На сучасному етапі на здійснення регулятивної функції галузі конституційного права України найбільший вплив в аналізованій сфері має чинний документ – Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами 2014 року, ратифікована 16 вересня 2014 року. З моменту своєї ратифікації Угода про асоціацію 2014 року належить до найважливіших міжнародних актів, ратифікованих Україною, які впливають на зміст регулятивної функції галузі конституційного права.

Положення Угоди мають найбільший вплив на зміст цієї функції з числа стисло проаналізованих вище документів про євроінтеграційний шлях України. Саме в Угоді про асоціацію 2014 року, на відміну від інших згаданих документів, йдеться як про цінності, так і про принципи, які на сучасному етапі розвитку України вважаються цінностями та принципами конституційного права (варто додати, що в Угоді йдеться не тільки про ці принципи, але й про принципи бюджетного права, митного права тощо).

Починаючи з Преамбули Угоди про асоціацію 2014 року, стає очевидною важливість гармонізації не тільки конкретних правових положень, але й основоположних принципів національної системи права та права ЄС, у тому числі тих, які традиційно вважаються принципами конституційного права. Зокрема, у Преамбулі зазначається, що договірні сторони:

- 1) «ВІДДАНІ тісним і тривалим відносинам, які ґрунтуються на спільних *цінностях*, а саме на повазі до демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав

людини і основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до різноманітності, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки, які сприяють участі України в європейських політиках;

2) ВИЗНАЮЧИ, що Україна як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу (ЄС) і налаштована підтримувати ці цінності;

3) ЗАЗНАЧАЮЧИ про важливість, яку надає Україна своїй європейській ідентичності;

4) БЕРУЧИ ДО УВАГИ міцну суспільну підтримку в Україні європейського вибору країни; <...>

5) ВИЗНАЮЧИ, що спільні цінності, на яких побудований Європейський Союз, а саме демократія, повага до прав людини і основоположних свобод і верховенство права, також є ключовими елементами цієї Угоди;

6) ВИЗНАЮЧИ, що політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також від досягнень України в забезпеченні поваги до спільних цінностей і прогресу в наближенні з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах; домовилися про таке» [10].

Варто зауважити, що також у Преамбулі підкреслено тісний зв'язок між ринковою економікою та демократичним державним режимом («ПІДТВЕРДЖУЮЧИ, що Європейський Союз визнає європейські прагнення України і вітає її європейський вибір, у тому числі її зобов'язання розбудувати розвинуту й сталу демократію та ринкову економіку» [10]). Слід зазначити, що це задає напрям застосування регулятивної функції галузі конституційного права не тільки у сфері політичного, але й у сфері економічного життя країни з точки зору його постійної подальшої лібералізації.

Це спостереження дає підстави стверджувати, що як в економічній, так і в політичній функції галузі конституційного права України можна виділити їхній регулятивний та охоронний вияв. Таким чином, слід висунути пропозицію вважати, що яка б класифікація функцій галузі конституційного права не застосовувалася, кожна з виокремлених внаслідок її практичного використання функція має як регулятивний, так і охоронний вияв. Ця лише постановка питання, яке потребує як подальшого удосконалення, так і своєї аргументації, у чому вбачаються перспективи подальших досліджень.

Продовжуючи аксіологічний аналіз Угоди про асоціацію 2014 року в контексті цінностей, які визнаються і цінностями Європейського Союзу та конституційного права України, слід зазначити таке. Цінності були в центрі уваги авторів тексту Угоди, коли формулювалася одна з найважливіших статей цього документу – ст. 1 «Цілі». Так, ч. 2 цієї статті передбачає, що «цілями асоціації є: а) сприяти поступовому зближенню сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах <...>» [10]. Варто наголосити на тому, що «підвищення» рівня важливості окремих принципів конституційного права України до рівня «цінностей» для того, щоб вони співпадали з цінностями Європейського Союзу є можливим саме завдяки регулятивній функції цієї галузі національної системи права.

У подальшому в Угоді:

1) ст. 7 «Зовнішня та безпекова політика» проголошує в ч. 1, що «сторони повинні поглиблювати свій діалог і співробітництво та сприяти поступовій конвергенції у сфері зовнішньої та безпекової політики, у тому числі Спільної політики безпеки

і оборони (СПБО), а також розглядати питання недопущення конфліктів та антикризового управління, регіональної стабільності, роззброєння, нерозповсюдження, контролю над озброєннями та експортом зброї, а також поліпшення взаємовигідного діалогу у космічній сфері. Співробітництво ґрунтуватиметься на спільних *цінностях* і спільних інтересах та спрямовуватиметься на посилення політичної конвергенції і ефективності, сприяння спільному політичному плануванню. З цією метою сторони використовуватимуть двосторонні, міжнародні і регіональні форуми»;

2) ст. 443 гл. 26 «Співробітництво з питань громадянського суспільства» встановлює, що «сторони заохочують співробітництво з питань громадянського суспільства з метою досягнення таких цілей: <...> d) забезпечення кращої обізнаності та розуміння щодо Європейського Союзу в Україні, зокрема його базових *цінностей*, функціонування та політик» [10]. Більше згадок про цінності, які можна було б розглядати як цінності конституційного права, в Угоді немає.

Ознайомлення з текстом Угоди про асоціацію 2014 року привертає увагу до справедливості нашої пропозиції вважати найбільш важливі принципи конституційного права його цінностями. В частині кількості згадок про цінності та посилянь на конкретні цінності, якщо порівняти їх із кількістю згадок про принципи та посиленнями на конкретні принципи, можна узагальнити, що в аналізованому документі здебільшого йдеться саме про принципи, за кількісним складом їх наводиться більше, ніж цінностей.

Про принципи конституційного права згадується у Преамбулі аналізованого документа, а саме про те, що договірні сторони домовилися про низку положень:

1) «ЗОБОВ'ЯЗУЮЧИСЬ посилювати діалог, який ґрунтується на основних *принципах* солідарності, взаємної довіри, спільної відповідальності й партнерства, та співробітництво з питань міграції, надання притулку та управління кордонами, використовуючи системний підхід і приділяючи увагу законній міграції і співробітництву в боротьбі з незаконною імміграцією, торгівлею людьми, а також ефективному виконанню положень Угоди про реадмісію» [10].

Автори тексту Угоди не обійшли увагою принципи конституційного права і при формулюванні цілей асоціації. Так, визначено, що «цілями асоціації є: <...> с) сприяти, зберігати й зміцнювати мир і стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 року» [10].

Розділ I Угоди про асоціацію 2014 року носить назву «Загальні принципи», і майже у кожній його статті є згадка про той чи інший принцип конституційного права. Так, у ст. 2 згадуються принципи демократії, верховенства права, суверенітету, пріоритету прав людини перед іншими соціальними цінностями та інтересами. «Це визначено, зокрема, в Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року та Паризькій хартії для нової Європи 1990 року, а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них Загальна декларація прав людини ООН 1948 року і Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року» [10].

У Розділі II «Політичний діалог і реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» в ст. 4 «Цілі політичного діалогу» до таких цілей віднесено, зокрема, «зміцнення поваги до демократичних *принципів*, верховенства права та доброго врядування, прав людини та основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і поваги до різноманітності, а також внесок

у консолідацію внутрішніх політичних реформ; сприяння принципам незалежності, суверенітету, територіальної цілісності й непорушності кордонів» [10], а у ст. 6 «Діалог і співробітництво з питань внутрішніх реформ» відтворено майже той самий перелік принципів конституційного права, що і у ст. 2 Угоди.

Значна концентрація принципів конституційного права спостерігається і у статтях Розділу III «Юстиція, свобода та безпека». Так, у ст. 14 «Верховенство права та повага до прав людини і основоположних свобод» згадується принцип верховенства права та пріоритету прав людини перед іншими соціальними цінностями та інтересами, у ст. 24 «Правове співробітництво» – принцип юридичної визначеності. Далі за текстом Угоди в контексті аналізу судових витрат наголошується на принципі справедливості (ст. 241).

Висновки і пропозиції. Завершуючи огляд документів, на підставі яких відбувалася та продовжує відбуватися європейська інтеграція України, варто зробити акцент саме на адаптації цінностей і принципів конституційного права України до цінностей і принципів конституційного права Європейського Союзу. Така адаптація не може відбуватися без потужного потенціалу регулятивної функції галузі національного конституційного права.

Список використаних джерел:

1. Сінкевич О.В. Функції науки конституційного права України: постановка питання. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи* : Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 9-10 березня 2018 року. К. : Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 26–27.
2. Сінкевич О.В. Функції конституційного права: оновлення каталогу. *Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 12-13 квітня 2019 року). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2019. С. 22–24.
3. Нестерович В.Ф. Інституційне утвердження електронних петицій в Україні у контексті зарубіжного досвіду. *Віче*. 2015. № 22. С. 18–23.
4. Нестерович В.Ф. Конституційно-правова модернізація органів державної влади в рамках утвердження демократії участі в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична*. 2016. № 1. С. 67–76.
5. Мішина Н.В. Органи самоорганізації населення у системі місцевого самоврядування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Т. XXIII. С. 84–91.
6. Мішина Н.В. Конституційна скарга та індивідуальна заява до Європейського суду з прав людини як юридичні гарантії прав людини в Україні. *Право України*. 2018. № 12. С. 178–196.
7. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012.
8. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : дис. д-ра юрид. наук. К., 2017. 43 с.
9. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затверджена Законом України від 18 березня 2004 року «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.
10. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.